

Jadwiga Stochel-Cyunel (j.stochel@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-7456-8024>

Sabina Kuc (sabina.kuc@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-8106-9215>

Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Wydział Architektury

Woda jako element identyfikacji i prestiżu miejsc kultu w warunkach deficytu wodnego – na przykładzie Wysp Kanaryjskich

Water as an element of identity and prestige in sacred places under water scarcity – the Canary Islands

Streszczenie

W artykule przeanalizowano, w jaki sposób woda – dobro deficytowe na Wyspach Kanaryjskich – staje się wyznacznikiem tożsamości i prestiżu miejsc kultu. Na podstawie studiów przypadku zaproponowano typologię relacji woda–sacrum: (1) element kompozycji, (2) sąsiedztwo źródeł wodnych, (3) element towarzyszący. Analizę prowadzono w aspektach: funkcjonalno-przestrzennym, kulturowym, symboliczno-religijnym. Wykazano rangę i rolę wody w obszarach jej deficytu i ujawniono paradoks zasobu i symbolu.

Słowa kluczowe: woda, sacrum, Wyspy Kanaryjskie, prestiż przestrzeni, obszary z deficytem wody

Abstract

This article examines how water – a scarce resource in the Canary Islands – becomes a landmark of identity and prestige for places of worship. Based on case studies, a typology of water–sacrum relations is proposed: (1) compositional element, (2) adjacency to water structures, (3) accompanying feature. The analysis covers functional-spatial, cultural, and symbolic-religious aspects, highlighting water's role in scarcity contexts and revealing the paradox of resource and symbol.

Keywords: water, sacrum, Canary Islands, spatial prestige, water scarcity regions

1. WSTĘP

Woda – dobro deficytowe na Wyspach Kanaryjskich – pełni na ich obszarze równocześnie funkcję zasobu, symbolu i nośnika prestiżu przestrzeni. Artykuł ma na celu pokazanie, że w kontekście miejsc kultu staje się ona elementem identyfikacji: wyodrządza rangę założeń sakralnych, wyznacza progi symboliczne oraz kształtuje mikroklimat miejsca – zarówno w aspekcie środowiskowym, jak i kulturowym – jako scenografię praktyk religijnych. Na podstawie jakościowej analizy wybranych studiów przypadku (autorska dokumentacja terenowa z 2023 r.) została zaproponowana trzystopniowa typologia relacji obiektów sakralnych z wodą: (1) woda jako integralny składnik kompozycji, (2) lokalizacja przy założeniach wodnych wynikających z uwarunkowań terenowych oraz (3) oznaczenie wodą w postaci elementów towarzyszących (fontanny, *pila/aljibe*, kaskady). Celem pracy jest uchwycenie, w jaki sposób te formy – od historycznych urządzeń dystrybucji wody po modernistyczne fontanny – konstytuują prestiż i tożsamość miejsc sakralnych. Artykuł wnosi ujęcie porównawcze dla archipelagu Wysp Kanaryjskich, łącząc warstwę funkcjonalno-przestrzenną z symboliczną, i wskazuje luki w dotychczasowych badaniach nad „wodnymi” elementami identyfikacji tych przestrzeni miejskich.

2. KONTEKST TEORETYCZNY I STAN BADAŃ

2.1. ZNACZENIE WODY W KULTURZE I ARCHITEKTURZE

„W odniesieniu do wody, podnoszona jest jej pierwotna, naturalna wartość jako życiodajnego medium, decydująca o jej obecności w otoczeniu człowieka” (Kuc, 2023: 17). Rolę wody jako jednego z czterech żywiołów pojawiających się w historii urbanistyki i architektury omawia Ernest Niemczyk (2002) w *Czterech żywiołach w architekturze*. Aspekty ekologiczne i krajobrazowe dotyczące roli wody podkreśla Alina Drapella-Hermansdorfer (2005: 36) w *Zieleń – Woda – Recykling przestrzeni: Wybrane aspekty przyrodniczej rewitalizacji miast*, pisząc, że: „Problem rewitalizacji miast sprowadza się w aspekcie przyrodniczym do trzech podstawowych zasad: ochrony ziemi, ochrony wód i ochrony bioróżnorodności. Zasada świętości wody łączy się z czynną ochroną jej zasobów”.

Całość rozważań o wodzie we współczesnym projektowaniu architektoniczno-urbanistycznym określa Jacek Gyurkovich (2014 i 2018) w *Woda w mieście przyszłości* i *Role of Water and Greenery in Urban Composition. Selected Problems*, mówiąc, że jednym z elementów uzdrowienia miast jest wprowadzenie zieleni i wody zgodnie z obecnie współistniejącymi ideami, takimi jak ekomiasto, zrównoważony rozwój czy inteligentne miasto. Założenia te realizuje się poprzez wprowadzanie w przestrzeń miasta elementów „błękitno-zielonej infrastruktury” (Mizgajski, Zwierzchowska, Łowicki, 2014; Puzdrakiewicz, 2017) oraz przestrzeni publicznych

o różnym przeznaczeniu (Pluta, 2014). W tym kontekście błękitno-zielone miasta (Sochacka, 2014), pozostawiając w cieniu miasta ogrody, stają się współczesnym efektem kompleksowego, wielobranżowego, o nowej skali i jakości, projektowania urbanistycznego z wodą jako determinującym elementem (Bacchin, 2015; Bergier, Kronengerg, Wagner, 2014; Dreiseitl, Grau 2005; Januchta-Szostak, 2011; Nyka, 2013; Pluta, 2024; Strumiłło, 2011; Zalewski, 2014).

Równocześnie znajdujemy wiele zastosowań wody w kompozycjach wnętrz budynków oraz w ich bezpośrednim otoczeniu. Przykłady historyczne i współczesne pokazują, jaki ogromny potencjał niesie ze sobą projektowanie z zastosowaniem elementów wodnych (Braun, van Uffelen, 2014; Pluta, 2024). „Architektura akwaticzna to dziedzina, w której o cechach obiektu (dzieła architektonicznego) decydują jego funkcjonalne, techniczne, estetyczne i symboliczne związki z wodą jako tworzywem lub środowiskiem” (Kuc, 2023: 7, za: Bujniewicz, 2015). Relacje między wodą a budynkiem prezentują oprócz monografii Zbyszko Bujniewicza (2015) pt. *Współczesna architektura akwaticzna. Systematyka, nowy obszar realizacji, warunki rozwoju* także: *Architektura i woda* Lucyny Nyki (2013), *Błękitna krew miasta. Woda jako ożywcza siła przestrzeni publicznych* i *Woda w miejskiej przestrzeni publicznej. Modelowe formy zagospodarowania wód opadowych i powierzchniowych* Anny Januchty-Szostak (2008 i 2011), *New Waterscapes. Planning, Building and Designing with Water* Herberta Dreiseitla i Dietera Grau (2005), *Role of water in forming of area in the city* Krystyny Strumiłły (2011), *Water as the Factor of Techno-creation* Sabiny Kuc i Ludmiły Ruban (2014), *Woda: rzeczywistość i iluzje, niemieckie wystawy ogrodnicze w latach 2007–2017* Sabiny Kuc (2019) oraz *Place-Making through Water Sensitive Urban Design* Byrona Vernona i Reeny Tiwari (2009). Ponadto „różnorodność form wodnych i multiplikacje zjawisk zachodzących z ich udziałem, ich psychologiczne oddziaływanie, dynamika, walory plastyczne i rekreacyjne, stanowią doskonały zasób środków wyrazu możliwy do wykorzystania w podnoszeniu jakości przestrzeni otoczenia, zarówno w wymiarze estetycznym, jak i funkcjonalnym” (Kuc, 2023: 18).

Woda staje się wspólnym łącznikiem pomiędzy krajobrazem wytworzonym sztucznie a jego naturalnym odpowiednikiem (Pluta, 2024; Solarek, Ryńska, Mirecka, 2016; Zachariasz, 2003).

Na prezentowanym w artykule terenie Wysp Kanaryjskich, objętym permanentnym deficytem wody, badania prowadzone były nad różnymi źródłami wody, zasobami wodnymi i kierunkami działania w tym zakresie (Rybacki, Schneider-Skalska, Stochel-Cyunei, 2022; Bonenberg i in., 2022; Santamarta i in., 2025) oraz wpływem turystyki na gospodarowanie zasobami wodnymi.

W tej publikacji podjęto próbę wskazania elementów wodnych będących wyróżnikami, czy wręcz identyfikatorami budynków i kompleksów sakralnych na Wyspach Kanaryjskich, a co za tym idzie – prezentacji tematu, który nie był wcześniej przedstawiany w literaturze.

2.2. SZCZEGÓLNA ROLA WODY W ŚRODOWISKACH O OGRANICZONYCH ZASOBACH

Woda od zawsze odgrywała kluczową rolę w kształtowaniu przestrzeni, zarówno w wymiarze praktycznym, jak i symbolicznym. W obszarach o ograniczonych zasobach wodnych jej

obecność staje się jednak szczególnie istotna i nabiera podwójnego znaczenia. Z jednej strony to element życia niezbędny do przetrwania, z drugiej – rzadkość czyniąca z niej dobro luksusowe i jednocześnie niezwykle silny znak kulturowy będący manifestacją prestiżu. Ten paradoks sprawia, że woda w przestrzeni publicznej na terenach o silnym jej deficycie staje się jednym z najbardziej wymownych elementów identyfikacji miejsca (Vernon, Tiwari, 2009).

W aspekcie funkcjonalno-przestrzennym takie elementy małej architektury jak fontanna, sadzawka czy sztuczna kaskada w środowisku, w którym każdy litr wody wymaga szczególnych starań o jego pozyskanie, stają się wyróżnikiem miejsca – przyciągają uwagę, wzmacniają atrakcyjność i jednocześnie sygnalizują ich szczególną funkcję na tle otoczenia (Guhathakurta, Gober, 2007).

W aspekcie kulturowym woda wprowadzana w przestrzeń obszarów suchych świadczy o zdolności człowieka do „ujarzmienia” natury, panowania nad środowiskiem i umiejętności zapewnienia komfortu. Fakt obecności taflí wody, chłodzącej mgiełki czy plusku fontanny jest synonimem luksusu „posiadania” wody. Historycznie wymagało to budowy skomplikowanych systemów przesyłu. Współcześnie ten efekt na Wyspach Kanaryjskich osiąga się dzięki nowoczesnym technologiom, pozwalającym na wykorzystanie zasobów dostępnych w miejscu lokalizacji artefaktu – odsalaniu wody morskiej, recyrkulacji obiegu wody czy odzyskowi wody szarej (Santamarta i in., 2022; Cruz-Pérez i in., 2022).

W aspekcie symboliczno-religijnym woda odgrywa rolę znaku sacrum – oczyszczenia, życia i odrodzenia. Szczególnie silnego znaczenia nabiera to w kulturze chrześcijańskiej, gdzie chrzest poprzez zanurzenie w wodzie symbolizuje przejście od starego do nowego życia i gdzie powszechne jest użycie wody święconej w błogosławieństwach i rytuałach oczyszczenia (Eliade, 1998). Dlatego woda w przestrzeni sakralnej wprowadza dodatkowy wymiar świętości, podnosząc rangę miejsca i podkreślając jego wyjątkowość.

3. METODY I MATERIAŁ BADAWCZY

Zastosowano jakościową analizę interpretacyjną wybranych studiów przypadku. Materiał badawczy stanowi autorska dokumentacja fotograficzna i terenowa obiektów kultu na Wyspach Kanaryjskich, pozyskana podczas stażu na Universidad de Las Palmas de Gran Canaria w 2023 r. Do studiów jakościowych dokonano doboru opartego na własnych obserwacjach terenowych. Wybrano obiekty, które następnie udokumentowano i sfotografowano. Analizę prowadzono według trzech kryteriów: prestiżu miejsca, powiązania z lokalnym klimatem i zasobami oraz roli wody w budowaniu identyfikacji przestrzeni. W ramach tego ostatniego przyjęto trzystopniową typologię powiązań założeń sakralnych z lokalizacją i funkcją wody: 1. **woda jako integralny element kompozycji**; 2. **lokalizacja przy założeniach wodnych** wykorzystujących uwarunkowania terenowe; 3. **miejsca oznaczone poprzez sytuowanie towarzyszących im elementów wodnych**.

4. ANALIZA PRZYPADKÓW

4.1. WODA JAKO INTEGRALNY ELEMENT KOMPOZYCJI FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNEJ

Jednym z najbardziej spektakularnych przykładów związku wody z miejscem kultu na Wyspach Kanaryjskich jest **Basílica y Real Santuario Mariano de Nuestra Señora de la Candelaria** (Bazylika i Sanktuarium Maryjne Matki Bożej z Candelarii) na Teneryfie. Powstanie tego miejsca wiąże się z kultem figury Matki Boskiej Gromnicznej, która objawiła się na plażach Chimisay w Güímar około 1392 roku, w czasach przed konkwistą. Została znaleziona przez rdzennych pasterzy Guanczów, zabrana do jaskini Acaymo, a następnie przeniesiona do nadmorskiej **jaskini Achbinico w Candelarii**. Od czasów podboju Teneryfy (1496) Hiszpanie wraz z lokalnymi mieszkańcami czczą to wydarzenie każdego 2 lutego. W obszarze przylegającym do groty powstała najpierw kaplica (XVI w.), następnie klasztor i bazylika (1949–1959) projektu kanaryjskiego architekta José Enrique Marrero Regalado (Ayuntamiento de Candelaria, 2020).

Usytuowanie sanktuarium na styku lądu i Atlantyku sprawia, że **woda staje się tu wielowymiarowym nośnikiem znaczenia i prestiżu**: zasobem deficytowym (woda pitna), scenografią rytuałów oraz nośnikiem pamięci o ryzyku środowiskowym (ocean)¹ (il. 1).

Silny związek zespołu sakralnego z oceanem potwierdza zakres obszaru objętego ochroną zabytków (il. 2), ochrona BIC² obejmuje nie tylko bazylikę i klasztor, lecz również **cały obszar placu przed bazyliką oraz przylegające nabrzeże** „jako elementy nierozdzielnie związane z bazyliką – **architektonicznie i symbolicznie**” (BOC, 2025).

Powiązanie świątyni z oceanem zostało mocno zaakcentowane poprzez usytuowanie w sąsiedztwie rozległego placu – **Plaza de la Patrona de Canarias** (Plac Patrona Wysp Kanaryjskich), zaprojektowanego przez inż. Juana de la Roche w 1958 r. (Gobierno de Canarias, 2005). Dzięki umieszczeniu monumentalnych posągów wojowników Guanczów (il. 3) pomiędzy placem a oceanem na skraju ciągu pieszego istnieje możliwość obserwacji oceanu jako widoku między posągami, co w teorii kompozycji urbanistycznej określa się jako przeźrocze.

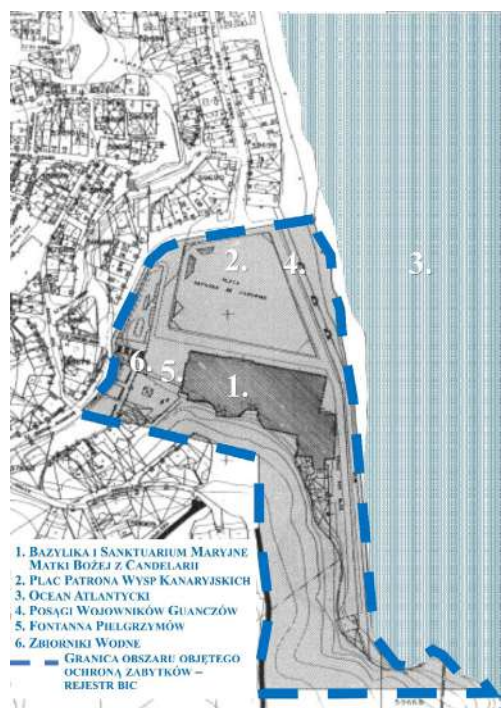
Kolejnym po oceanie istotnym elementem wodnym związanym z sanktuarium jest **Fuente de los Peregrinos** (Fontanna Pielgrzymów) znajdująca się przy głównym wejściu do bazyliki (il. 4). To dzieło Alfredo Reyesa Dariasa **jest zbiornikiem wodnym, ujętym w obramowanie ukształtowane w formie muszli przegrzebków z rzeźbami delfinów**, który przylega

¹ W 1826 roku Candelarię nawiedziło tsunami i powódź, które przeszły przez kaplicę z figurą Matki Boskiej Gromnicznej, niszcząc samą kaplicę i porywając posąg. Figury nigdy nie odnaleziono. Wykonano jej wierną replikę, która obecnie jest umieszczona w bazylice nad ołtarzem.

² BIC (hiszp. *Bien de Interés Cultural*) – najwyższa ustawowa forma ochrony dziedzictwa kulturowego w Hiszpanii, nadawana obiektom i miejscom o szczególnej wartości historycznej, artystycznej, archeologicznej lub krajoobrazowej, zawsze z wyznaczeniem *entorno de protección* (strefy ochrony).

Il. 1. Plaza de la Patrona de Canarias w Candelarii, z widokiem na Basílica y Real Santuario Mariano de Nuestra Señora de la Candelaria (Tenerya), 2023. Fot. J. Stochel-Cyunei

Il. 2. Obszar objęty ochroną BIC wokół Basílica de Nuestra Señora de la Candelaria, obejmujący plac i nabrzeże. Oprac. J. Stochel-Cyunei na podst. (Gobierno de Canarias, 2005)

Il. 3. Posągi wojowników Guanczów przy Plaza de la Patrona de Canarias w Candelarii (Teneryfa), 2023. Fot. J. Stochel-Cyunel

do bocznej ściany zabudowań klasztornych. Na ścianie nad zbiornikiem widnieje mozaika przedstawiająca Matkę Boską Gromniczną podczas jednego z cudów.

W niewielkiej odległości pomiędzy ścianą boczną klasztoru a schodami wiodącymi na wzgórze **rozpościerają się kaskadowo białe zbiorniki wodne o niebieskim wnętrzu** przylegające do czarnych formacji skalnych (il. 5). To ulubione miejsce odpoczynku pielgrzymów na symbolicznym „progu świątyni”. Dzięki usytuowaniu wody otoczonej z trzech stron budowlą **miejsce to ma szczególny mikroklimat – zapewnia komfort nawet w upalne dni** (Gobierno de Canarias, 2005).

Zarówno zabytkowa Fontanna Pielgrzymów, jak i współczesne zbiorniki wodne stanowią ważne akcenty przestrzenne w kompozycji głównego placu wejściowego do Bazyliki i Sanktuarium Maryjnego Matki Bożej z Candelarii. Dzięki nim niewielki placzyk wejściowy zyskuje elementy przestrzenne, które stanowią istotne znaki szczególne tej przestrzeni publicznej, niezakłócające w żadnym stopniu głównej osi placu prowadzącej do wejścia do świątyni. Jednocześnie możliwość obserwacji z placu wejściowego, zarówno rozległego placu Patrona Wysp Kanaryjskich, jak i oceanu, powoduje efekt sprzężenia różnego rodzaju przestrzeni w tym miejscu, co istotnie wpływa na jakość całego założenia. Dzięki kontrastowi niewielkiego w skali placzyku wejściowego z elementami wodnymi obserwator znacznie mocniej odczuwa rozległość tafli wodnej Oceanu Atlantyckiego.

„Wodny” rodowód kultu w obszarze założenia urbanistycznego uosabia też Cueva de Achbinico (Jaskinia Achbinico) znajdująca się za bazyliką – punkt najstarszych praktyk religijnych i rytuałów przejścia, położony między klifem a plażą. Badania archeologiczne jaskini ukazują jej wagę i znaczenie zarówno w czasach przed, jak i po konkwisie. **Obrzędy odprawiane**

Il. 4. Fuente de los Peregrinos przy wejściu do bazyliki w Candelarii (Teneryfa), 2023.
Fot. J. Stochel-Cyunel

Il. 5. Kaskadowe zbiorniki wodne przylegające do ściany klasztoru w Candelarii (Teneryfa), 2023.
Fot. J. Stochel-Cyunel

w jaskini zawsze były ściśle połączone z wodą i odnosiły się do związków ludzi z oceanem (Borges Domínguez i in., 1998; Gobierno de Canarias, 2005).

Z bazyliką nierozzerwalnie, funkcjonalnie połączona jest oddalona o kilkaset metrów i zlokalizowana na skraju miasta, przy porcie, jaskinia z **Pozo de la Virgen** (Studnia Matki Bożej). To ważne miejsce na trasie pielgrzymów. W czasach powstania kultu był to jedyny punkt na długim pasie nabrzeża, gdzie można było zaopatrzyć się w pitną wodę, która pojawia się w studni podczas odpływu (podczas przyptywu studnia wypełnia się wodą słoną). Jest to szczególny **przypadek związku wody z sacrum, gdzie sama woda stała się obiektem kultu**. Studnia jest centralnym punktem skalnej kaplicy i miejscem świętym, a jej wodom przypisywano cudowne, uzdrawiające moce. Na ścianach groty umieszczono obrazy siedmiu Wysp Kanaryjskich oraz centralnie wizerunek Matki Boskiej z Candelarii, który odbija się w wodach studni. W połowie XX wieku wejście do jaskini zostało obudowane zewnętrznym, murowanym ogrodzeniem, na planie prostokąta, z blankami na ścianach (Ayuntamiento de Candelaria, 2020).

W Candelarii **woda** działa jak **potrójny znacznik prestiżu**: (1) **zasób** (studnia-źródło) w miejscu niedoboru; (2) **scenografia** i „miejski teatr” (plac otwarty na Atlantyk, fontanna); (3) **pamięć** ryzyka hydrologiczno-meteorologicznego (1826). Ta triada, połączona z pielgrzymkową osią **Camino Viejo de Candelaria**, buduje wyjątkową tożsamość sanktuarium – jednocześnie funkcjonalną, symboliczną i krajobrazową (de la Guardia García, 2015).

4.2. MIEJSCA KULTU ZLOKALIZOWANE PRZY ZAŁOŻENIACH WODNYCH

Na wyspie Gran Canaria, gdzie woda także ma status dobra deficytowego, jej publiczna ekspozycja, w nielicznych miejscach, gdzie jest jej pod dostatkiem – głównie na terenach górskich w głębi wyspy – działa jako czytelny wyróżnik prestiżu i tożsamości miejsca zasobnego.

Górska miejscowość **Teror** jest **głównym źródłem zaopatrzenia wyspy w wodę pitną**. Tamtejsze naturalne wody mineralne są znakiem regionu, a „dziedzictwo wodne” obszaru podkreślane jest poprzez organizowanie obchodów święta wody – **Fiestas del Agua**, które przyczyniają się do wzmacniania lokalnej tożsamości miejsca.

W układzie funkcjonalno-przestrzennym miasta bogactwo wody zostało zaznaczone poprzez wprowadzenie kaskady wodnej biegnącej wśród zieleni wzdłuż uliczki-schodów – Calle Diputación. Wielopoziomowy trakt łączy poziom starówki ze wzgórzem klasztornym. W najwyższym punkcie uliczka zwieńczona została kamiennym krzyżem stanowiącym **sakralną dominantę przestrzenną** ciągu pielgrzymkowego pomiędzy główną bazyliką miasta a klasztorem na wzgórzu (il. 6). Układ **schody–kaskada–krzyż** (Escalinata de la Cruz) łączy dolny i górny Teror. W kontekście symboliczno-religijnym układ ten inscenizuje wejście ku sacrum: woda prowadzi wzrok i ruch pielgrzyma, a krzyż stanowi istotną dominantę przestrzenną i symboliczną w kompozycji całego założenia.

Il. 6. Escalinata de la Cruz – układ schodów, kaskady i krzyża w Teror (Gran Canaria), 2023.
Fot. J. Stochel-Cyunel

Il. 7. Paseo de Gran Canaria – kaskada wodna z herbami gmin w Firgas (Gran Canaria), 2023.
Fot. J. Stochel-Cyunel

Zespół łączy funkcję reprezentacyjną i mikroklimatyczną z lokalną „kulturą wody” oraz warstwą symboliczną (oczyszczenie, życie pod znakiem Krzyża), czyniąc z wody jednoznaczny wyznacznik „miejsca ważnego”.

Innym charakterystycznym punktem uwidocznienia zasobności obszaru w wodę jest miasteczko **Firgas** na wyspie Gran Canaria. Wykorzystując naturalne ukształtowanie terenu, w historycznym centrum Firgas, na dawnej Calle Real, powstał miejski zespół wodny – kaskady wodne – **Paseo de Gran Canaria** (Promenada Gran Canaria) z herbami gmin wyspy i **Paseo de Canarias** (Promenada Wysp Kanaryjskich) z wizerunkami wysp. Promenada biegnie schodami po obu stronach kaskady wodnej, tworząc ścieżkę spacerową wzdłuż 30-metrowego wodospadu z kamienia, zwieńczonego monumentalną fontanną, symbolizującą tradycyjne bogactwo wody (Villa de Firgas, 2021) (il. 7).

Ta obfitość wzorów, kolorów i materiałów ukształtowana w pnącym się ku górze krajobrazie Promenady Gran Canaria stanowi wielowątkową płaszczyznę zatrzymującą wzrok obserwatora i wymuszającą koncentrację na elemencie wodnym.

Tuż obok podnóża kaskady, przy **Plaza de San Roque** (Plac św. Rocha) znajduje się kościół parafialny św. Rocha – parafia utworzona w 1845 r. na ruinach wcześniejszej pustelni z 1502 r. przy dziś już nieistniejącym zakonie dominikanek.

Przy kościele usytuowany jest też zrekonstruowany w 2009 r. odcinek historycznego akweduktu – **Acequia Real** (Królewski Rów Irygacyjny) z kamiennymi *lavaderos* (pralniami). Pełni on dziś rolę plenerowego „muzeum” tradycyjnego gospodarowania wodą. Publiczne pralnie wodne były historycznie **miejskami pracy i spotkań kobiet**; ich artystyczne upamiętnienie (rzeźbione dłonie piorących) przy kościele podnosi rangę „codziennej” pracy w pamięci lokalnych mieszkańców.

W strukturze miasteczka oś reprezentacyjna z kaskadą – Paseo de Gran Canaria – oraz oś sakralna i społeczna – Plaza de San Roque wraz z Acequia Real – stykają się bezpośrednio, wzmacniając swój przekaz funkcjonalno-przestrzenny. Promenada-kaskada wodna Paseo de Gran Canaria stanowi zarówno element identyfikujący przestrzeń, pełniąc rolę czytelnego znaku w krajobrazie miasta ułatwiającego orientację w jego strukturze, jak i artefakt przyciągający tłumy turystów odwiedzających kościół św. Rocha. **W tym kontekście woda stała się nośnikiem miejsca sacrum.**

Układ funkcjonalno-przestrzenny Firgas scala znaczeniowo trzy warstwy: (a) **reprezentacyjną** (kaskada wodna z kolorowymi mozaikami), (b) **historyczną** (osiągnięcia techniczno-społeczne – wiadukty wodne (*acequia*) + pralnie społeczne (*lavaderos*)) oraz (c) **sakralną** (kościół św. Rocha i jego plac).

W kontekście wyspy tak suchej jak Gran Canaria ta retoryka obfitości wody kontrolowanej w warstwie zarówno artystycznej, jak i technologicznej staje się szczególnie czytelna.

4.3. MIEJSCA KULTU OZNACZONE POPRZEC SYTUOWANIE TOWARZYSZĄCYCH IM ELEMENTÓW WODNYCH

W tej kategorii woda **nie jest konstrukcyjnym rdzeniem założenia** ani bezpośrednim „sąsiadem topograficznym” (jak ocean, rzeka czy naturalny ciek), lecz pojawia się jako **element towarzyszący** (najczęściej w formie fontanny lub poidelka, czasem jako kaskada ogrodowa czy sadzawka), usytuowany w obrębie lub na progu przestrzeni sakralnej. Takie artefakty pełnią równocześnie funkcje: (a) **znacznika prestiżu** i „wyjątkowości” miejsca, (b) **progu symbolicznego** (oczyszczenie, przejście), (c) **mikroklimatycznego wytchnienia** (chłód, dźwięk, wilgotność), (d) **miejsca społecznego** krótkich zatrzymań i spotkań.

Pomimo niewielkiej skali te elementy przestrzenne pojawiające się w pobliżu miejsc kultu niosą znaczny ładunek symboliczny, szczególnie w gęstej, historycznej tkance miejskiej.

4.3.1. GRAN CANARIA

Obszarem o licznych przykładach związku wody i sacrum jest **Vegueta** – najstarsza **dzielnica Las Palmas, stolicy Gran Canaria**. Jej początki datuje się na koniec XV w. i związane są z podbojem wyspy przez Hiszpanów. Założycielem osady był kapitan Juan Rejón (24 czerwca 1478 r.). Nazwa Las Palmas (początkowo Real de Las Palmas) pochodzi od pierwotnego sposobu zaznaczenia miejsca jego podboju, poprzez umieszczenie trzech ogromnych palm, widocznych z oceanu w rejonie wąwozu Guinguada. Obecnie Vegueta uznana jest za obszar dziedzictwa narodowego o charakterze historycznym i artystycznym.

Na **Plaza del Espiritu Santo** (Plac Ducha Świętego) w bezpośrednim sąsiedztwie **Erima del Espiritu Santo** (Erem Ducha Świętego (1540)) – siedziby **La Real Cofradía del Santísimo Cristo del Buen Fin** (Królewskie Bractwo Najświętszego Chrystusa Dobrego Końca) – usytuowana została **Fuente del Espiritu Santo** (Fontanna Ducha Świętego) (il. 8). Obiekt o ogromnym znaczeniu kulturowym, sakralnym i przestrzennym. Punkt jego posadowienia **był pierwotnym wyznacznikiem kilometra zerowego i punktu początkowego sieci wodnej wyspy**.

Fontanna powstała w 1869 r. według projektu Manuela Ponce de Leóna y Falcóna. Jest to jedna z niewielu krytych fontann w architekturze kultury latynoskiej, co podkreśla jej szczególną rolę w tkance miasta (Hernández Socorro, 2016). Ponadto została usytuowana wśród zieleni – w towarzystwie draceny smoczej i araukarii.

Ten otoczony zielenią, bogato zdobiony rzeźbionymi, kamiennymi motywami kwiatów i zwierząt „mikropawilon” wyznacza **sakralny próg** – miejsce krótkiego zatrzymania, odświeżenia, zebrania myśli – zanim przekroczy się właściwą granicę przestrzeni kultu. Woda ma zwracać uwagę na **ranę punktu** i działa jako **czytelny znak prestiżu** w tkance ulicznej Veguet. Jednocześnie wprowadza **komfort mikroklimatyczny** (chłód, szum) w wąskich ulicach kwartałów historycznych (Xue i in., 2015; Xu i in., 2022). Dla przechodnia i pielgrzyma jest to **semiotyczny sygnał sacrum**: skromny w skali, wyrazisty w znaczeniu.

Il. 8. Fuente del Espíritu Santo na Plaza del Espíritu Santo w stolicy Wysp Kanaryjskich – Las Palmas (Gran Canaria), 2023. Fot. J. Stochel-Cyunei

Najbardziej rozpoznawalnym miejscem dzielnicy Vegueta jest **Plaza de Santa Ana** (Plac św. Anny) z dominującą nad nim i całą dzielnicą bryłą **Santa Iglesia Catedral-Basílica de Canarias** (Święta Bazylika Katedralna Wysp Kanaryjskich), nazywaną też **Catedral-Basílica de Santa Ana** (Bazylika Katedralna św. Anny) lub **Catedral de Canarias** (Katedra Wysp Kanaryjskich). Budowę katedry rozpoczęto na przełomie XV i XVI w. i kontynuowano z przerwami aż do XX w. Do 1819 r. była to jedyna katedra na archipelagu. Jej neoklasyczna fasada z bliźniaczymi wieżami definiuje oś Plaza de Santa Ana.

W bezpośrednim sąsiedztwie katedry, w obrębie Plaza de Santa Ana, **woda występuje jako zespół czterech, rozłożonych symetrycznie względem osi założenia, ściennych fontann z wylotami w formie głów lwów**. Dwie z nich, kamienne i **dwuwylotowe**, flankują schody usytuowanego naprzeciw katedry budynku **Casas Consistoriales** (ratusz miejski); dwie wykonane z kamienia i **brązu – pomalowanego na zielono, jednowylotowe** (il. 9) – tworzą spójny zespół z rzeźbami **psów** przy głównym wejściu do katedry (Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria, 2023). Zespół ten jest ujęty w katalogu dóbr miasta jako zespół **Los Perros de la Plaza de Santa Ana y Cabezas de León** (Psy na Placu św. Anny i Głowy Lwów) (il. 10).

Il. 9. Fontanna z głową lwa na Plaza de Santa Ana przy katedrze w Las Palmas (Gran Canaria), 2023.
Fot. J. Stochel-Cyunel

Il. 10. Psy na Plaza de Santa Ana, 2023. Fot. J. Stochel-Cyunel

powstały w 1895 r., autorstwa Alfreda Jacquemarta (Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria, 2012).

Usytuowanie głów lwów po obu stronach osi wejścia do katedry i w parze z psami wyznacza **symboliczny próg** między ratuszowo-miejskim forum a **Catedral de Canarias** (Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria, 2023). W mikroskali struga z wylotów **poprawia komfort termiczny i akustyczny** (parowanie, maskowanie hałasu).

Warstwa **tożsamościowa** miejsca dopełnia się tu poprzez **Los Perros de Santa Ana** – odlewy żeliwne psów, które stały się jednym z najbardziej rozpoznawalnych znaków miasta (Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria, 2012), będące także symbolem Wysp Kanaryjskich i stanowiące rodowód ich nazwy³ (BOE, 1991).

W efekcie układ **woda–psy–katedra** materializuje triadę **sacrum–prestż–tożsamość**, a przy tym pełni funkcję „**czytelnego miejsca**” – punktu odpoczynku, ochłody i spotkań w gęstej, historycznej tkance Veguety (Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria, 2023; Xue i in., 2015; Xu i in., 2022).

4.3.2. TENERYFA

W miejscowości **Puerto de la Cruz na Teneryfie** najbardziej znanym miejscem kultu jest **Iglesia de Nuestra Señora de la Peña de Francia** (Kościół Matki Boskiej na Skale Francji). Kościół ten powstał w 1684 r. na miejscu dawnej pustelni, przy głównym wówczas placu osady zwanym w tym czasie **Plaza de la Pila** (Plac Fontanny). Sama nazwa *pila*⁴ wskazuje na pierwotny charakter miejsca: fontanna nie była początkowo elementem dekoracyjnym, lecz pełniła rolę publicznego punktu czerpania wody, czyli urządzenia użytkowego, od którego zależała codzienność mieszkańców (Cronista, 2016; Martín Galán, 2024).

W 1898 r. do kościoła dobudowano jego charakterystyczną wieżę. Zmian dokonano też na placu przed nim. W 1900 r. prostą, ciosaną z kamienia „pilę” zamieniono na **Fuente del Cisne** (Fontanna Łabędzia) – bogato zdobioną fontannę. Plac zyskał nową oprawę elementów zieleni i nową nazwę – **Plaza de la Iglesia** (Plac Kościelny). Było to wyrazem **zmian modernizacyjnych miasta w zakresie zaopatrzenia w wodę i równocześnie wzmacniało prestiż przestrzeni sakralnej**.

³ Pies – łac. *canis*.

⁴ Hiszp. *pila* (dawniej też *pilar*, *pila pública*) – historyczny publiczny punkt czerpania wody w przestrzeni miejskiej: basen/misa ze stałym wylotem (kranem, lwimi głowami, rurą), zasilany/a z sieci lub cysterny. *Pila* pełniła funkcję użytkową i dystrybucyjną (zaopatrzenie mieszkańców/ pojenie zwierząt), a wtórnie również identyfikacyjną (stąd nazwy typu Plaza de la Pila). Uwaga: nie mylić z *pila bautismal* (chrzcielnica – element wyposażenia kościoła) (Historia de Tegui, 2017). Terminem ogólnym *fuentes* (fontanna/źródło) jest określana w Hiszpani fontanna o funkcji użytkowej lub dekoracyjnej (ścienna, wolnostojąca, kaskadowa). W kontekście modernizacji na przełomie XIX i XX w. wiele dawnych *pilas* zastępowano fontannami dekoracyjnymi (np. Fuente del Cisne w Puerto de la Cruz), co wzmacniało reprezentacyjny charakter placu przy kościele i symbolikę „progu”.

Il. 11. Fuente del Cisne na Plaza de la Iglesia przed kościołem Nuestra Señora de la Peña de Francia w Puerto de la Cruz (Tenerfa), 2023. Fot. J. Stochel-Cyunei

Nowa fontanna została usytuowana na osi wejścia głównego do kościoła. Jej kompozycja – kamienna misa w formie muszli, zwieńczona rzeźbą łabędzia – stała się najbardziej rozpoznawalnym elementem placu i jednym z najczęściej fotografowanych motywów miasta (il. 12). Utworzona relacja przestrzenna **kościół–fontanna** nadaje wodzie funkcję **symbolicznego progu i jednocześnie wyróżnika przestrzeni ważnej**.

Dobro deficytowe, jakim jest woda pitna w kontekście przybrzeżnych obszarów Teneryfy, akcentuje rangę i prestiż placu sakralnego, a zarazem pełni funkcję mikroklimatyczną – chłodzi, wprowadza dźwięk i sprzyja kontemplacji przed liturgią czy procesją.

Rzeźba łabędzia wzmacnia to znaczenie: w tradycji europejskiej łączony jest on z czystością, duchowym odrodzeniem i światłem (Chevalier, Gheerbrant, 1996; Ferber, 2007). Dzięki temu Fuente del Cisne nie tylko uzupełnia kompozycję urbanistyczną placu, ale również pełni rolę **semiotycznego sygnału sacrum** – podobnie jak głowy lwów i psy przy katedrze Santa Ana w Las Palmas, czy **Fuente del Espíritu Santo** (Fontanna Ducha Świętego) w Veguicie. W ten sposób układ **kościół–fontanna** materializuje triadę: **sacrum–prestiż–tożsamość**, czyniąc z Plaza de la Iglesia przestrzeń zarówno codziennego forum miejskiego, jak i reprezentacyjnego progu sakralnego Puerto de la Cruz.

4.3.3. LANZAROTE

Jednym z najbardziej znanych miejsc na wyspie Lanzarote jest miasteczko **Teguise** – dawna stolica wyspy z najstarszą świątynią na Wyspach Kanaryjskich – **Iglesia de Nuestra Señora de Guadalupe** (Kościół Matki Bożej z Guadalupe). Świątynia powstała w 1424 r. Nie zachowała

Il. 12. Iglesia de Nuestra Señora de Guadalupe przy z podwyższonym placem targowym, nakrywającym podziemny zbiornik wodny w Teguise (Lanzarote), 2023. Fot. J. Stochel-Cyunei

swojego pierwotnego wyglądu – po licznych pożarach, grabieżach i dewastacjach była wielokrotnie odbudowywana. Obecny stan uzyskała w pierwszej połowie XX w.

W bezpośrednim sąsiedztwie świątyni, pod dzisiejszą **La Mareta** (placem targowym) przy **Plaza de la Constitución** (Plac Konstytucji), zachował się jeden z największych na wyspie zbiorników deszczówki – **aljibe⁵ zwany La Mareta** (ok. 40 m średnicy i 9,2 m głębokości), którego geneza sięga najwcześniejszej fazy osadniczej i rozbudowy w XVI w. (Historia de Teguise, 2017; Vía Gallica, b.r.). Historycznie była to typowa *pila*, do której zjeżdżano z całej wyspy; dziś jego sklepienie tworzy posadzkę placu, wykorzystywanego m.in. na niedzielny targ (Lanzarote Information, 2017). Bliskość kościoła wprowadza **próg symboliczny**: przejście od sfery codziennej (czerpanie wody, handel) do sfery sakralnej. W odróżnieniu od dekoracyjnej Fuente del Cisne w Puerto de la Cruz, Teguise zachowuje **pierwotny, użytkowy** charakter wody jako zasobu, a jednocześnie nadaje mu wymiar identyfikacyjny i prestiżowy w strukturze placu kościelnego (il. 13) (CICOP, b.r.; Historia de Teguise, 2017).

⁵ *Aljibe* (z arab. *al-jubb* – cysterna, studnia) – zbiornik na wodę deszczową, najczęściej podziemny (z naziemną częścią *brocal* – cembrowiną/obramieniem i otworem czerpalnym), zasilany z dachów i utwardzonych nawierzchni. Na Lanzarote duże, wspólnotowe *aljibes* określa się lokalnie jako *mareta* (np. La Mareta w Teguise). Funkcja przede wszystkim magazynowa/zasobowa; element infrastruktury wodnej, nie zawsze widoczny (często przykryty i „ukryty” pod posadzką placu) (Historia de Teguise, 2017).

5. DYSKUSJA

W kontekście Wysp Kanaryjskich woda pitna – zasób rzadki, a historycznie wręcz luksusowy – nabiera szczególnej roli w kształtowaniu miejsc kultu. Z zaprezentowanych analiz wynika, że **miejsca związane z zasobnością wody, a szczególnie wody pitnej, od wieków były otaczane czcią, stanowiły pretekst do sytuowania obiektów religijnych i były podstawowym wyznacznikiem do zasiedlenia obszaru.**

Związek woda–sacrum na wyspach jest szczególnie silny. Jej obecność w przypadku obiektów kultu nigdy nie była neutralna. Zarówno w formie naturalnej (ocean, cieki), jak i w formie artefaktów (fontanny, zbiorniki czy kaskady) nie tylko zaspokajała codzienne potrzeby mieszkańców, ale równocześnie budowała prestiż sakralny. **Woda stała się elementem odróżniającym przestrzeń świętą od profanum:** pozwala doświadczyć oczyszczenia, wytchnienia i poczucia wyjątkowości.

Pojawia się jednak paradoks: z jednej strony w tradycji chrześcijańskiej i lokalnych praktykach religijnych woda jest znakiem życia, odrodzenia i świętości. Znaczeniowo ma nośnik „świętości”. Z drugiej – w realiach deficytu wodnego jej użycie w formach dekoracyjnych czy rytualnych może być odczytywane jako demonstracja zasobności i luksusu, a wręcz jako gest rozrzutności i konsumpcjonizmu. **Ta sprzeczność ujawnia napięcie pomiędzy wymiarem duchowym a materialnym, pomiędzy sacrum a praktyką gospodarowania ograniczonymi zasobami.**

W tym kontekście istotne staje się **pytanie o aktualność i transformację tych funkcji.** Zwłaszcza w obliczu nasilających się zmian klimatu i permanentnej suszy, jaka co roku nawiedza Wyspy Kanaryjskie w okresie lata. Stwarza ona problemy z zaspokojeniem podstawowego zapotrzebowania mieszkańców na wodę pitną, trudności z zapewnieniem wody potrzebnej w rolnictwie oraz olbrzymie zagrożenie pożarami.

W obliczu tych zagrożeń problemem staje się też nadmierna ekspansja turystów, którzy odwiedzają wyspy przez cały rok, a w okresach hydrologicznie najtrudniejszych ich liczba staje się dwa i pół razy większa niż liczba mieszkańców. Powoduje to poważne reperkusje związane z zapewnieniem odpowiedniej infrastruktury i dostępności zasobów.

Współczesne rozwiązania techniczne – recyrkulacja i odzysk wody, stosowanie mgiełek wodnych czy instalacji imitujących obecność wody – pozwalają z jednej strony zachować symboliczne i mikroklimatyczne znaczenie wody w przestrzeni religijnej, a z drugiej ograniczyć jej realne zużycie. Mogą one stać się pomostem między tradycją a wyzwaniem zrównoważonego rozwoju, zapewniając ciągłość funkcji kulturowych i duchowych wody w warunkach nieuchronnego kryzysu klimatycznego (Stochel-Cyunel, 2023).

6. WNIOSKI

- 1) **Identyfikacja przez wodę.** W warunkach deficytu wodnego elementy wodne (*pila/aljibe*, fontanna, kaskada) pełnią rolę wyróżników identyfikujących miejsca kultu: **podnoszą rangę założenia, wyznaczają próg sacrum, wspomagają scenografię praktyk religijnych oraz zapewniają korzystny mikroklimat wnętrza urbanistycznego.**
- 2) **Triada sacrum–prestż–tożsamość.** We wszystkich studiach przypadku **woda działa jako nośnik prestiżu i lokalnej tożsamości, a jej obecność przy świątyni wzmacnia odróżnienie przestrzeni świętej od profanum.**
- 3) **Kontynuacja typologii funkcjonalno-przestrzennej od *pila* do *fuelle*.** Przejście od historycznych, użytkowych *pilas/aljibes* do współczesnych fontann nie zrywa z funkcją symboliczną, a jedynie przekształca jej aspekt funkcji technologicznej (dystrybucji zasobu) w ekspozycję prestiżu i pamięci miejsca.
- 4) **Paradoks zasobu i symbolu.** Woda jako znak oczyszczenia i życia pozostaje w dysonansie z realnym deficytem; czytelność tego paradoksu jest na Wyspach Kanaryjskich szczególnie wysoka.
- 5) Implikacje współczesne. **Technologie ograniczające zużycie** (recykulacja, odzysk, mgiełki, obiegi zamknięte, pozyskiwanie wody ze źródeł alternatywnych) umożliwiają utrzymanie funkcji symboliczno-mikroklimatycznej wody bez nadmiernej konsumpcji zasobów; **rekomendowane są jako standard przy konserwacji i projektach rewitalizacji przy obiektach sakralnych.**
- 6) Wkład w badania. **Zaproponowana trzystopniowa typologia porządkuje relacje woda–sacrum na archipelagu i wskazuje luki w dotychczasowych badaniach** (np. ilościowe porównania zużycia zasobu wody pitnej w kontekście kulturowego odbioru społecznego jako symbolu prestiżu).

Dalsze badania powinny zostać poszerzone o analizę ilościową zużycia zasobu w celu podniesienia prestiżu miejsca oraz o badanie preferencji odbiorców w tym zakresie.

BIBLIOGRAFIA

- Ayuntamiento de Candelaria. (2020). *Basílica de Ntra. Señora de Candelaria*. Pobrane z: <https://www.candelaria.es/basilica-de-ntra-snra-de-candelaria/> (dostęp: 05.09.2025).
- Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria. (2023). *Mobiliario monumental: Inventario*. Pobrane z: <https://www.laspalmasgc.es/export/sites/laspalmasgc/es/transparencia/galleries/Patrimonio/Mobiliario-Monumental.pdf> (dostęp: 10.09.2025).
- (BOC) Boletín Oficial de Canarias. (2025). *BOC Nº 082. Miércoles 27 de Abril de 2005 – 554*. Pobrane z: <https://www.gobiernodecanarias.org/boc/> (dostęp: 05.09.2025).

- (BOE) Boletín Oficial del Estado. (1991). *Ley 4/1991, de 29 de abril, de símbolos de la naturaleza de Canarias (bandera, escudo e himno)* (BOE-A-1991-12455). Pobrane z: <https://www.boe.es/eli/es-ic/l/1991/04/29/4> (dostęp: 05.09.2025).
- Bonenberg, W., Rybicki, S.M., Schneider-Skalska, G., Stochel-Cyunei, J. (2022). Sustainable Water Management in a Krakow Housing Complex from the Nineteen-Seventies in Comparison with a Model Bio-Morpheme Unit. *Sustainability*, 14(9), 5499. <https://doi.org/10.3390/su14095499>
- Borges Domínguez, M., Hernández Gómez, C.M., Barro Rois, J., Alberto Barroso, J. (1998). *La Cueva de Achbinico. Estudio arqueológico*. Cabildo de Tenerife. Pobrane z: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2733216.pdf> (dostęp: 8.09.2025).
- Braun, M.S., van Uffelen, Ch. (2014). *Atlas of World Landscape Architecture*. Salenstein: Braun Publishing AG.
- Bujniewicz, Z. (2015). *Współczesna architektura akwaticzna. Systematyka, nowy obszar realizacji, warunki rozwoju*. Gliwice: Politechnika Śląska.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A. (1996). *Dictionary of symbols*. Tłum. J. Buchanan-Brown. Penguin Books. Pobrane z: <https://books.google.com/books?id=-x9SDwAAQBAJ> (dostęp: 10.09.2025).
- CICOP. (b.r.). *La Mareta de Teguisse*. Centro Internacional para la Conservación del Patrimonio. Pobrane z: <https://cicop.com/proyectos/la-mareta-de-teguise/> (dostęp: 10.09.2025).
- Cirlot, J.E. (2001). *A Dictionary of Symbols*, wyd. 2. Taylor & Francis e-Library. Pobrane z: <https://ia601204.us.archive.org/35/items/DictionaryOfSymbols/Dictionary%20of%20Symbols.pdf> (dostęp: 01.09.2025).
- Cronicas (Cronista Oficial de Santa Cruz de Tenerife). (2016). *La fuente de La Pila*. Pobrane z: https://www.santacruzdetenerife.es/web/noticias-y-agenda/cronista-oficial/cronicas?cHash=ddd8266cf249c272607be85fe1baadd1&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=3322 (dostęp: 11.09.2025).
- Cruz-Pérez, N., Santamarta, J.C., García-Gil, A., Rodríguez-Martín, J., Miralles-Wilhelm, F., Hernández-Alemán, A., Aldaya, M.M. (2022). Water Footprint of the Water Cycle of Gran Canaria and Tenerife (Canary Islands, Spain). *Water*, 14(6), 934. <https://doi.org/10.3390/w14060934>
- Drapella-Hermansdorfer, A. (2005). Zieleń – Woda – Recykling przestrzeni: Wybrane aspekty przyrodniczej rewitalizacji miast. *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych OL/PAN*, t. 1, 35–43. Pobrane z: <https://polona.pl/preview/0a3bedb6-d69c-4200-bc75-d52b190a30f3> (dostęp: 17.11.2018).
- Dreiseitl, H., Grau, D. (2005). *New waterscapes. Planning, Building and Designing with Water*. Basel: Birkhauser.
- Eliade, M. (1996). *Sacrum i profanum: o istocie religijności*. Warszawa: Wydawnictwo KR.

- Ferber, M. (2007). *A dictionary of literary symbols*, wyd. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gyurkovich, J. (2014). Woda w mieście przyszłości. *Czasopismo Techniczne*, 1-A, 13–29.
- Gobierno de Canarias. (2005, 19 kwietnia). *Decreto 62/2005 por el que se declara BIC el Santuario de la Virgen de Candelaria y Convento y se delimita su entorno*. Pobrane z: <https://wonderfultenerife.com/assets/downloads/ebb24a1334.pdf> (dostęp: 25.08.2025).
- de la Guardia García, J. (2015). *Grado en geografía y ordenación del territorio 2013–2014. Ordenación paisajística del tramo V del Camino Viejo de Candelaria* [studium planistyczne]. Pobrane z: <https://tenerifemassostenible.tenerife.es/wp-content/uploads/2020/11/Ordenacion-paisajistica-tramo-V-Camino-Viejo-Candelaria-JORGE-DE-LA-GUARDIA-GARCI%CC%81A.pdf> (dostęp: 01.09.2025).
- Guhathakurta, S., Gober, P. (2007). The impact of the Phoenix urban heat island on residential water use. *Journal of the American Planning Association*, 73(3), 317–329. <https://doi.org/10.1080/01944360708977980>
- Gyurkovich, J. (2018). Role of Water and Greenery in Urban Composition. Selected Problems. W: *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018* (s. 183–190). Sofia: STEF92 Technology Limited.
- Hernández Socorro, M.R. (2016). Nuevas aportaciones sobre la labor artística de Manuel Ponce de León (1812–1880). *Anuario de Estudios Atlánticos*, 62, 1–22. Pobrane z: https://accedacris.ulpgc.es/bitstream/10553/56151/1/nuevas_aportaciones.pdf (dostęp: 01.09.2025).
- Historia de Teguiuse. (2017). *La Gran Mareta* [PDF]. Ayuntamiento de Teguiuse. Pobrane z: <https://www.teguiuse.es/wp-content/uploads/2017/12/La-gran-Mareta.pdf> (dostęp: 11.09.2025).
- Januchta-Szostak, A. (2008). Błękitna krew miasta. Woda jako ożywcza siła przestrzeni publicznych. *Czasopismo Techniczne*, 3-A, 21–28.
- Januchta-Szostak, A. (2011). *Woda w miejskiej przestrzeni publicznej. Modelowe formy zagospodarowania wód opadowych i powierzchniowych*. Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej.
- Kuc, W. (2023). *Ewolucja architektury krytych pływalni w Polsce po 1989 roku: od instrumentu krzewienia kultury fizycznej po symbol idei wellness* [praca doktorska]. Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Pobrane z: <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/48551> (dostęp: 02.09.2025).
- Kuc, S., Ruban, L. (2014). Contemporary water landscapes. Trends, issue and techno-creation. *GSTF Journal of Engineering Technology*, 3(1), 96–105.
- Kuc, S. (2019). *Woda: rzeczywistość i iluzje. Niemieckie wystawy ogrodnicze w latach 2007–2017*. Kraków: Wydawnictwo PK.

- Laforet, J.J. (2012). *Los Perros de Santa Ana*. Pobrane z: <https://www.laspalmasgc.es/export/sites/laspalmasgc/.galleries/documentos-la-ciudad-cronista/120203PerrosSantaAna.pdf> (dostęp: 10.09.2025).
- Lanzarote Information. (2017, 28 czerwca). *La Mareta In Teguisse*. Pobrane z: <https://lanzaroteinformation.co.uk/la-mareta-in-teguise/> (dostęp: 11.09.2025).
- LPA Visit. (b.r.). *Los perros de Santa Ana*. Patronato de Turismo de Las Palmas de Gran Canaria. Pobrane z: <https://lpavisit.com/en/activities/attractions/2229-los-perros-de-santa-ana> (dostęp: 01.09.2025).
- Martín Galán, F. (2024). *La Plaza de la Pila (siglos XVI–XIX): espacio, usos y sonoridades. The Historical Soundscapes of the Canary Islands* [baza HISS]. Universidad de Las Palmas de Gran Canaria. Pobrane z: <https://hiss.ulpgc.es/item/la-plaza-de-la-pila-siglos-xvi-xix-espacio-usos-y-sonoridades> (dostęp: 04.09.2025).
- Mizgajski, A., Zwierzchowska, I. (2016). Zielona infrastruktura. W: T. Kaczmarek, Ł. Mikuła (red.), *Koncepcja kierunków rozwoju przestrzennego metropolii Poznań* (s. 51–58).
- Niemczyk, E. (2002). *Cztery żywioły w architekturze*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Nyka, L. (2013). *Architektura i woda – Przekraczanie granic*. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.
- Pluta, K. (2014). *Przestrzenie publiczne miast europejskich*. Projektowanie urbanistyczne. Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej.
- Pluta, K. (2024). *Kompozycja miasta XXI wieku. Rozwiązania urbanistyczne i krajobrazowe*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Puzdrakiewicz, K. (2017). Zielona infrastruktura jako wielozadaniowe narzędzie zrównoważonego rozwoju. *Studia Miejskie*, 27, 155–174.
- Rybicki, S.M., Schneider-Skalska, G., Stochel-Cyunei, J. (2022). Bio-Morpheme as innovative design concept for “Bio City” urban structure in the context of water-saving and human health. *Journal of Cleaner Production*, 369. Pobrane z: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.133266>
- Santamarta, J.C., Cruz-Pérez, N., Rodríguez-Alcántara, J.S., Rodríguez-Martín, J., Marazuela, M.Á., García-Gil, A. (2025). The Challenges of Water Management in the Canary Islands (Spain). W: A. Sefelnasr, M. Sherif, V.P. Singh, (red.), *Water Resources Management and Sustainability. Water Science and Technology Library*, 114 (s. 449–458). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-80520-2_26
- Santamarta, J.C., Rubiales, I.C., Rodríguez-Martín, J., Cruz-Perez, N. (2022). Water status in the Canary Islands related to energy requirements. *Energy Efficiency* 15, 13. <https://doi.org/10.1007/s12053-021-10016-7>
- Sochacka, B. (2014). Błękitno-zielone miasta. *Przegląd Komunalny*, 11, 69–71. Pobrane z: <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-c5b640f9-1281-4874-b259-ebca11c8e9d8> (dostęp: 17.11.2018).

- Solarek, K., Ryńska, E.D., Mirecka, M. (2016). *Urbanistyka i architektura o zintegrowanym gospodarowaniu wodami*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Stochel-Cyunei, J. (2023) *Relacje pomiędzy podstawową jednostką struktury mieszkaniowej – morfemem, a cyklem wykorzystania wody* [praca doktorska]. Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Pobrane z: <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/46918> (dostęp: 10.09.2025).
- Strumiłło, K. (2011). Role of water in forming of area in the city. W: *Sensitive Approach 2 Water in Urban Planning, Landscape Design and Architecture*. Materiały z 2 Międzynarodowej Konferencji Naukowej Woda w Krajobrazie Miasta, Poznań. Pobrane z: <https://info.put.poznan.pl/sites/default/files/2WATERproceedings.DoC.pdf> (dostęp: 17.11.2018).
- Vernon, B., Tiwari, R. (2009). Place-Making through Water Sensitive Urban Design. *Sustainability*, 1(4). <https://doi.org/10.3390/su1040789>
- Villa de Firgas. (2021). *Paseo de Gran Canaria y Paseo de Canarias*. Ayuntamiento de la Villa de Firgas. Pobrane z: <https://www.villadefirgas.es/paseo-de-gran-canaria-y-paseo-de-canarias/> (dostęp: 11.09.2025).
- Vía Gallica. (b.r.). *Teguise – La Gran Mareta*. Pobrane z: https://viagallica.com/canar/lanzarote/teguise_mareta.htm (dostęp: 12.09.2025).
- Bergier, T., Kronengerg, J., Wagner, I. (2014). Wstęp. W: T. Bergier, J. Kronenberg, I. Wagner (red.), *Zrównoważony rozwój. Zastosowania. T. 5: Woda w mieście* (s. 6–7). Pobrane z: https://sendzimir.org.pl/wp-content/uploads/2019/08/ZRZ5_str_8-9.pdf (dostęp: 17.11.2018).
- Xue, F., Li, X., Ma, J., Zhang, Z. (2015). Modeling the influence of fountain on urban microclimate. *Building Simulation*, 8(3). <https://doi.org/10.1007/s12273-014-0210-7>
- Xu, H., Lin, X., Lin, Y., Zheng, G., Dong, J., Wang, M. (2022). Study Won the microclimate effect of water body layout factors on campus squares. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(22), 14846. <https://doi.org/10.3390/ijerph192214846>
- Zachariasz, A. (2003). Woda jako element kompozycji parków publicznych. W: U. Myga-Piątek (red.), *Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej* (s. 325–334). Katowice: Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Oddział Katowicki.
- Zalewski, M. (2014). Woda jako podstawa jakości życia w miastach przyszłości. W: T. Bergier, J. Kronenberg, I. Wagner (red.), *Zrównoważony rozwój. Zastosowania. T. 5: Woda w mieście* (s. 9–15). Pobrane z: https://sendzimir.org.pl/wp-content/uploads/2019/08/ZRZ5_str_8-9.pdf (dostęp: 17.11.2018).